

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 3. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

F. Romhányi Beatrix
Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén

Az Anjou-országok társadalma
Serena Morelli, Riccardo Rao, Thierry Pécout tanulmányai

Kármán Gábor
Thököly Imre elfogása

Orosz László
A weimari Németország és Magyarország együttműködése

Erős Vilmos
Szellemtörténet versus népiségtörténet

Csapody Tamás
A cserenkai túlélő

Rajcsányi Péter
A Magyar Televízió 1956-1957-ben

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 3. szám

TANULMÁNYOK

- F. Romhányi Beatrix** • A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék 339
- Serena Morelli** • Társadalom és hivatalok Dél-Itáliában a 13–15. században 361
- Riccardo Rao** • Anjou-elitek az itáliai *comunék*ban: nemesek, hivatalnokok, idegenek 385
- Thierry Pécout** • Elitek az Anjou-kori Provence-ban 397
- Kármán Gábor** • Thököly Imre elfogása: a felső-magyarországi oszmán vazallus állam bukása és az erdélyi diplomácia 411
- Angelovics Helga** • Vay Miklós Zemplén megyei követi működése az 1830. évi országgyűlésen 433
- Orosz László** • „Egy vak és egy béna, ha összefognak...”
A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez 451
- Erős Vilmos** • Szellemtörténet versus népiségtörténet.
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek első felében 479
- Csapody Tamás** • A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat 499
- Rajcsányi Péter** • A Magyar Televízió Intéző Bizottsága 1956–1957 – elhallgatott tények 509

MŰHELY

- Weisz Boglárka** • A magyar gazdaság mozgatórugói a középkorban. Az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport hároméves (2015–2018) beszámolója 539

ELITEK AZ ANJOU-KORI PROVENCE-BAN

THIERRY PÉCOUT

THE ELITES IN ANGEVIN PROVENCE

The paper explores the secular and ecclesiastical elites of Provence and Forcalquier under the rule of the Angevin dynasty: from the nobility with imperial privileges to village tax-farmers, from the bishops to the heads of the monastic orders, and from the lawyers to the urban merchants.

Keywords: Provence, Forcalquier, Angevin dynasty, society

Az elit mint társadalmi kategória Provence-ban – csakúgy, mint bárhol másutt – egyszerre hordoz szociológiai és funkcionális jelentést. Az első esetben olyan társadalmi csoportokat jelöl, amelyek a hatalom különböző, anyagi és szimbolikus formáit gyakorolják, és meghatározó helyet foglalnak el a munkából és a kereskedelemből származó források elosztásában. A második esetben elsősorban arra a pozícióra helyezük a hangsúlyt, amelyet a lakosság bizonyos csoportjai a társadalom és a politika 13. században kialakított rendszerében elfoglaltak, legyen szó akár az államról, akár a helyi egyházzal. A társadalomtörténeti vizsgálatok olykor külön tárgyalják az egyes társadalmi csoportok elitjeit. Jelen tanulmányban azonban az elitet a szó legtágabb értelmében fogjuk fel, beleértjük a legelőkelőbbeket is.

Az elit általában nehezen meghatározható és folyton változó határú társadalmi csoportot jelent, amelyet elsősorban a sokféle típusú felhalmozási képesség jellemez. A legkönnyebben a funkcionális elitek ragadhatók meg; gondolunk itt az egyházi rend tagjaira, a tisztviselőkre, a helyi alsóbb szintű tisztviselőkre, a *baile*-ekre és az adószedőkre, de akár a földesúri familiák tagjaira vagy akár – még alacsonyabb szinten – a majorságok familiárisaira. Önmagukban a jogi kategóriák, a megszóllítások vagy a gazdasági helyzet sem adnak egyértelmű választ arra, hogy ki hol foglal helyet az eliten belül. Nehéz különbséget tenni a városi és a falusi társadalmi csoportok között is. Gazdasági, társadalmi és politikai téren a provence-i kis váralji település, a *castrum* számos közös vonást mutat a várossal. Jóllehet a nagyvárosok – mint Marseille, Aix, Arles és Avignon – ritkák voltak, a nagy méretű *burgosok* száma, különösen Felső-Provence-ban, igen magas. Aix ugyan a térség legfontosabb politikai és adminisztratív központja volt, fő jövedelemforrását azonban – Arles-hoz hasonlóan – a földhöz és az állattenyésztéshez kötődő tevékenységek

Thierry Pécout, professeur, Histoire du Moyen Âge, Université Jean Monnet (Saint-Étienne), UMR LEM-CERCOR.

jelentették. Számos püspöki város mérete nem haladta meg a *burgosokét*, néha pedig csak egy szerény *castrum* adott helyet nekik.

A városi és a falusi elitek gyakran nem különíthetők el egymástól. Amikor az Anjou-ház 1246-ban megvetette a lábát Provence és Forcalquier grófságokban, változatos társadalmat és népes elitet találtak itt. A helyzetet tovább differenciálták az 1350-es évektől jelentkező politikai válságok, valamint a hegyvidékről az alföldekre irányuló külső – főként az Itáliai-félszigetről induló – és belső migrációs folyamatok. A provence-i grófságokban végbemenő intézményi és pénzügyi változások – mindenekelőtt a tűzhelyek szerinti adózás kialakulása (*alberque, queste, cavalcade*) – a városi és falusi előkelők társadalmi és gazdasági erőfölényén alapultak. Számukra rendkívül fontos volt ezek ellenőrzés alatt tartása, mivel szilárdan óvta pozíciójukat más társadalmi csoportok ellenében.

Az Anjou-kori Provence, pontosabban Provence és Forcalquier grófsága különleges megfigyelési terepet kínál az elitek történetének vizsgálatára. Területe korlátozott kiterjedésű, ám olyan városi és falusi társadalomnak adott otthont, amelyre már korán hatással volt a kommunális mozgalmakba torkolló, 12. századi jogi és intézményi megújulás. A római jognak köszönhetően a társadalomban mélyen gyökeret eresztett a vagyonszerzés és a vagyonátruházás jogi képessége. A Rhône-delta és az Alpok kapui között elhelyezkedő gazdasági csomópontokról van szó, amelynek kikötői a Földközi-tenger nyugati térsége és a Szentföld felé néznek, s amelynek lakossága számos régi zsidó közösséget foglalt magában. Szoros kapcsolatban állva az Itáliai-félszigettel, valamint a Capeting- és Valois-birtokokkal, Provence sokféle politikai tapasztalatra tett szert, 1246-ig egy katalán eredetű dinasztia, majd a két Anjou-ház alatt, illetve az avignoni pápák 1309 és 1403 közötti időszakában. Több mint húsz püspöki városával, káptalanjával és udvarával – még ha némelyikük igen szerény is volt –, a tartomány egy rendkívül életerős, a városok és vonzáskörzetük uralkodó köreiből sok szállal kötődő világi papságot is eltartott.

A hagyományos elitek egy sor olyan privilégiumnak köszönhetik státuszukat, amelyek – szokásjoggá válva – kedvező jogi keretet biztosítanak számukra, tagjaik pedig többnyire a katonai hivatáshoz kötődő nemesség soraiból kerülnek ki. Amikor az Anjou-dinasztia uralomra került, a provence-i nemesség már erősen rétegzett volt, és már az előző évszázadban elkezdődött a régi családok felmorzsolódása. A dinasztia szolgálata számos olyan karrierlehetőséget kínált számukra, amelyek mellett a katonai pálya csak mellékszerepet játszott: lehettek az udvari adminisztráció helyi megbízottjai (*baile, viguier*), a szegényebbek tisztségét vállalhattak valamely erőd helyőrségében. Kevesen voltak, akik igazi katonai karriert futottak be az uralkodó szolgálatában, és magas rangban vettek részt a dinasztia dél-itáliai vagy a piemonti hadi vállalkozásaiban, a Sabranok, az Agoult-k, a Baux-k oldalán. A hajózási üzletbe bekapcsolódó új városi lovagság az Anjouk flottájában szolgált, például Marseille-ben a Gaubert-ek, Jérusalemek vagy Vivaud-k, vagy tartományi szinten a Lamanonok. Ezek a körök osztoztak a dinasztia terjeszkedésének sikereiben és kudarcaiban, mígnem a 14. század közepén egymással szemben álló pártokra szakadva marakodni kezdtek azokért az előjogokért és anyagi előnyökért, amelyeket a Johanna gyengekező uralkodása alatt megroppant tartományi kormányzata biztosítani tudott számukra.

Első csoportjukat az a néhány nemzetség alkotta, amelyeket rokoni szálak fűztek a két nagy provence-i grófi családhoz: a Forcalquier- és a Provence-házhoz. A Sabranok és a Forcalquier-k az előbbiből származnak, de ebben az időben már csak másodlagos helyet foglaltak el. Így a Guillaume de Forcalquier-től származó család már csupán Pertuis vidéke felett rendelkezett jogokkal, végül azokat is az udvar szerezte meg. Régi provence-i családok egy csoportja továbbra is fontos, ám helyi jelentőségű jogokat birtokolt. A Castellane-ok territoriális hatalma 1262 után ért véget, amikor az Anjou Károllyal vívott háború következtében elveszítették báróságuk központját, míg oldalágaik, melyek néhány felső-provence-i *castrum*-ban rendezkedtek be, megőrizték pozícióikat. A Blacas-k szintén az udvar javára kényszerültek lemondani legfontosabb uradalmukról a 14. század kezdetén. A Porcelet-k uralma is Nyugat-Provence-ra korlátozódott csupán. E régi családok közül már csak azok emelkedtek ki, amelyek megőrizték erős területi beágyazottságukat, köszönhetően annak, hogy a Német-római Birodalom császárai közvetlen birodalmi alárendeltségbe helyezték őket: a Sault-k az agoult-i régióban, az arles-i *viguerie* határterületein birtokos Baux-k Aix vidékén és a Berre-i tó partján, Orange vidékén és Venaissin Grófságban.

A nemesi családok egy második csoportja viszonylag új keletű birtokadományok nyomán alakult ki a 12. század vége és a 13. század dereka között. E famíliák külföldi, főként katalán és aragón eredetűek voltak, felemelkedésüket pedig a lázadóktól elkobzott és nekik adott jószágoknak köszönhették. Közéjük tartoztak a Villeneuve-ök, a Cotignacok, vagy a kevésbé előkelő Vilavák és Périssolok. Sorsuk különböző módon alakult. Míg az elsőként említettek hamar beilleszkedtek a nagy provence-i családok közé, többségük a helyhez kötött *castrum*-nemesség soraiban maradt, különösen Közép-Provence-ban.

E főrangú és alacsonyabb rangú arisztokrácia alatt helyezkedett el egy szegényebb sorú, jóval népesebb nemesi réteg, amelynek fennhatósága aligha terjedt túl egy vagy két vár territóriumán. Itt számtalan példát lehetne említeni. Ezeket a nemes családokat 1271-től, a király tiszteletére rendezett fogadások alkalmából csak egy meg nem határozott *dominium* vagy *affar* (domaniális és földesúri adók összessége), legjobb esetben meghatározott uradalomrészek, esetleg egy egész uradalom birtokosaként vették számba. Nagy többségük a „társföldesurak”, a várak gyakran városiasodott lovagai közé tartozott, akik bár gazdaságilag sérülékenyek voltak, bevételeiket többféle módon tudták növelni: vállalkozásokba fogtak, a helyi igazgatásban királyi hivatalt vagy adóbérletet vállaltak.

A különböző családok rangját kevésbé jellemezhetjük azzal, hogy milyen helyet foglaltak el a feudális hierarchiában, amely sok tekintetben csupán fiktív konstrukció volt. Nagyon kevés az olyan família, mint a Baux-k és az Agoult-k, akik birodalmi szabadságot élveztek, vagyis a császári oklevelek értelmében közvetlenül a császár alattvalóinak számítottak. Az összes többi család Provence és Forcalquier grófjának tartozott hűbéresküvel és hűséggel, aki 1266-tól egyúttal Szicília királya is volt. A nemesi családok közötti legfontosabb választóvonal az volt, hogy tartottak-e vagy sem földesúri bírói széket, valamint hogy ennek mekkora volt az illetékességi köre. A leghatalmasabbak *merum et mixtum imperiummal* vagy önmagában *mixtum imperiummal*, míg az alacsonyabb rangúak *dominiummal* rendelkeztek. A nemesség már a korai időktől az Anjou-uralkodók ellenőrzése alatt

állott. A bíraskodási jogot a 13. századtól kezdve szabályozták, hiszen ez a kiváltság egyben adókedvezményekkel (pontosabban az *albergue* alóli mentességgel), valamint katonai kötelezettségekkel (*cavalcade*) is együtt járt. Az Anjou-adminisztráció Anjou Károly uralmának vége óta aggodalommal figyelte a nemesi birtokoknak a közrendűek számára történő elidegenítését, és igyekezett keretek között tartani a folyamatot, amely azzal fenyegetett, hogy csökken a nemeseknek a fejedelem számára teljesítendő katonai szolgálata.

A nemesség körében az elithez tartozás egyszerre alapult a gazdasági hatalmon, amely egyébként a birtokolt földek és a hasznosításukból származó rendszeres bevételek függvényében nagyon változó volt, az adott személyek helyi tekintélyén és ismertségén, melynek csupán egy eleme volt a katonai vitézség, végül pedig a grófi, majd királyi hatalomhoz való közelségen.

A hagyományos elitek második csoportját az egyháziak alkották. Legfőbb képviselőjük a nagyrészt nemesi származású püspöki kar volt, melyet erős, alapvetően ideológiai alapú összetartás, a közös hálózatokhoz tartozás, valamint az uralkodói hatalomhoz, illetve annak adminisztratív gépezetéhez való közelség jellemezett. A provençe-i egyházmegek nagy száma, csekély kiterjedésük és bíróságaik korlátozott hatásköre nem tette lehetővé az egyházi hercegségek kialakulását. Egyedül az arles-i érsek rendelkezett birodalmi szabadsággal és kellően nagy területtel, amelynek kis része az Anjou-kori Provence-on kívül helyezkedett el (Argence, Venaissin Grófság). Embrun érseke, Avignon, Marseille és kisebb mértékben Apt püspöke hasonló státusszal rendelkezettek, ám jóval alacsonyabb szinten, erős városi hatalmakkal (Avignon, Marseille), helyi nemzetségekkel (Apt) vagy szomszéd egyházfejedelmekkel (Embrun) versengve, így nem tudtak hűbéri hatalmat kiépíteni. A 13. század közepétől kezdve a püspöki kar világi bíróságai a falvakba szorultak vissza, miközben városi adók jelentős részéről kénytelenek voltak lemondani Provence grófjának javára (Avignon, Arles, Marseille, Digne, Sisteron, Riez, Gap), néhány erőd és *castrum* fölött azonban magas rangú bírói testületekkel gyakoroltak ellenőrzést. Mindazonáltal a püspöki városokban a püspök az egyházi bíróságoknak köszönhetően előjogokkal rendelkezett. Ezek a 13. században szerveződtek meg, és az 1280-as évekig igyekeztek felvenni a harcot az eretnokség és az uzsora ellen. Arles érseke Salonból igazgatta hatalmas világi birtokát, míg Gap püspöke Manteyer-t tette meg legfontosabb erődjévé. Hasonló a helyzet némely szerzetes rendházzal, melyek szétszórta elhelyezkedő, hatalmas birtokokkal és kiterjedt igazságszolgáltatási előjogokkal rendelkeztek I. Johanna uralkodásától kezdve (pl. a marseille-i Szent Viktor-apátság bencés szerzetesei), vagy összefüggő tömböt alkotó birtokaikon gyakorolták a felső szintű jogszolgáltatást már igen korán, a király védnöksége alatt (pl. a manosque-i máltai lovagok). A különböző udvarokban találunk *baile*-t, egyházi és világi bírókat, altiszteket, jegyzőket és írnokokat, akik pályájuk során a királyi adminisztrációt is szolgálhatták. E karrierök bepillantást engednek a földesúri igazgatásnak a világiak esetében nagyon kevésbé dokumentált működésébe és személyzeti viszonyaiba.

A püspöki kar elithez tartozása tehát intézményesített volt, a dinasztia iránti lojalitása pedig abban gyökerezett, hogy az Anjouk ideológiailag és geopolitikailag közel álltak a pápasághoz. A pápapárti táborhoz való csatlakozásuk a 13. században nem volt függet-

len a provençe-i guelfizmus megjelenésétől, amely megosztotta a városi előkelők köreit, mint azt Marseille esete is tanúsítja az 1260-as években. A városokban ugyanakkor a székeskáptalanok jelentették a részben a városi családokból származó helyi elit hatalmi központjait. Személyi összetételük jól tükrözte a helyi városi előkelőségek körét és változottságát: városiasodott, egykor a helység határában birtokos kisebb nemesi nemzetségek (Embrun, Gap), a kereskedelmi és hajózási tevékenységbe bekapcsolódott családok (Marseille), üzleti, jogászai, hivatalnoki körök (Aix, Avignon) mind képviselték magukat bennük.

A szerzetes rendházak társadalmi kapcsolata összetettebb volt. Néhány intézményük valósággal az elit gyűjtőhelyévé vált. A női rendek számos kolostora kiváltságos rétegekből toborozta tagjait. Így volt ez az aixi domonkos (Notre-Dame de Nazareth) és klarissza kolostor, az avignoni Szent Lőrinc-monostor vagy akár a marseille-i Saint-Sauveur-apátság esetében. Úgy tűnik, hogy az apti vagy sorpsi Szent Katalin-kolostorok is hasonló helyzetben voltak. A kolduló rendek tagadhatatlanul nagyon fontos társadalmi szerepet játszottak a városi közegben: tagjai ismertségük és morális befolyásuk révén az elithez tartozhattak. Az Hugues de Digne körül kialakult első provençe-i ferences közösség, a Sachets testvérek mozgalma (a Krisztusi Bűnbánat rendje), a Roubaud-ház beginaközössége Marseille-ben jól illusztrálja a spiritualitás új formáinak a városi elithez való közelségét.

A vizsgált korszakra nézve eddig sajnos még nem készült átfogó kutatás a szerzetes közösségek történetéről, hiányzik az apátok, a szerzetesek és a kolduló rendek tagjainak prozopográfiaja is. Ezek hiányában pedig e téren nem léphetünk előre. Fel kell hívnunk a figyelmet azonban néhány apát és az uralkodó szoros kapcsolatára II. Károly uralkodása alatt. Közülük többen is diplomáciai feladatot láttak el: Bernard Ayglie († 1282), előbb a lyoni egyházmegyei Saint-Martin de Savigny, 1256-ban Lérins, majd Montecassino (1263) apátja és jeruzsálemi pátriárka (1278), Ayglie bíboros testvére; Jean de Comines, a marseille-i Szent Viktor-, majd a Saint-Germain-des-Prés-i apátság feje, és végül Puy püspöke (1296–1308) és aktív diplomata a Capetingek szolgálatában; valamint Bernard de Montmirat († 1296 k.), Orange-ban és talán Montpellier-ben és Avignonban tanult egyházjogász, Montmajour apátja (1266), Tripoli püspöke (1286), 1288-ban Romagna rektora, aki viszont inkább a pápasághoz kötődött. A példák elszigeteltnek tűnnek: ellentétben a püspöki karral és egyes társaskáptalanok prépostjaival, a szerzetesség kevés tisztviselőt adott az első Anjou-ház adminisztrációja számára. Az elithez tartozásuk inkább a karizmájukon mérhető le. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bár az informális spirituális tapasztalatok elősegítettek némi társadalmi keveredést a 13. század második felében, mint arról a beginamozgalom vagy az első kolduló rendek tanúskodnak, ezek azonban rövid időn belül olyan intézményeket is létrehozhattak, amelyeket vagy az Anjou-dinasztia támogatott erősen, vagy amelyek a pénz, a hitel és a tengeri kereskedelem világában mozgó, városi gazdasági elit felé nyitottak. Az elsőre a ferences Anjou Lajos kultuszát ápoló marseille-i ferences kolostor, a másodikra a Roubaud-ház beginái a legjobb példák.

A hagyományos és intézményes elitek mellett számos egyéb, bizonytalan hovatartozású társadalmi csoportot figyelhetünk meg. A provençe-i vidéken a 13. század óta megbúvó összetett társadalmat, valamint a helyi kormányzati szerveket és képviselőket az *universitas castri* kifejezéssel írhatjuk le. A források társadalmi terminológiája nagyon

pontatlan, mivel gyakran általánosító fogalmakat használtak, különösen az adózással kapcsolatban, az adószedésnél maradványként a *divitorest* és velük szemben *popularest*, illetve *laborarest* és *probi hominest* említették. A falusi elit kiemelkedéséhez a mezőgazdaság számára kedvező társadalmi és intézményi feltételekre volt szükség. Ide kell sorolnunk a demográfiai növekedés, a paraszti tulajdonszerzés és vagyonátruházás valamely formáját megengedő jogi környezetet (az örökhaszonbérletet, a holtkéz intézményének hanyatlását), az írásbeliség és a közjegyzőség elterjedését. Szükség volt olyan egyesülési formákra is, amelyek vita esetén képesek voltak a jogérvényesítésre és a közös költségek elosztására, továbbá a hitelhez és a pénzhez való hozzáférésre, ami lehetővé tette és megkönynyítette a felhalmozás egyes formáit, végül pedig a fényűző, illetve a társadalmi rang jelzését szolgáló fogyasztásra. Mindezek a feltételek Provence-ban már a 12. század folyamán teljesültek. A történeti források azonban csak a következő századtól, annak is utolsó évtizedeitől nyújtanak valódi betekintést e folyamatokba.

A falusi *consulatusok*, tanácsok fejlődése a 12. század végétől a közösségek politikai kohéziójáról és kollektív identitásáról, valamint egy olyan falusi elit létéről tanúskodik, amely még a földesurakkal szemben is határozott követelésekkel lépett fel. Ez az elit a 14. században már bekapcsolódott a kereskedelembe. Az állattenyésztés meghatározó szerepet játszott a közösség mindennapjainak kialakításában és a falusi rendvédelem megszervezésében. A közösségek által megszerzett kényszerítő erő képezte az alapját számos előjoguknak. Az önszerveződésnek ez a terepe elősegítette a falusi elitek megerősödését, amelyek legkésőbb a 13. századtól igen aktív szereplőként jelentek meg a földpiacon, ahol nemesi és egyházi birtokokat is megszereztek.

Ezeket az eliteket az említett *probi homines*, a *castrumok* lovagjai, a *baile*-ek és a vidéki rendvédelmi őrség tisztjei (*campier*, *bannier*) alkották, mindazok, akik a mezőgazdasági erőforrásokat és a megműveletlen földterületet kezelték. Úgy tűnik, hogy az egyházközség adminisztrációja csak később hárult rájuk az *obrier*-k és az egyházi vagyonkezelő testület tagjainak bevonásával. A királyi adórendszer is számos falusi megbízottat foglalkoztatott, ún. *tallatorest* és *estimatorest*, akik a helyi becslési könyveket (*livres d'estimes*) és adójegyzékeket (*cazernets de levée*) készítették, megalapozva a korai vidéki kataszteri rendszert, amely a 13. század második felétől az arányos adóztatást szolgálta. A parasztok körében az ígásállatok, főleg az ökrök birtoklása a társadalmi tekintély fontos gazdasági kritériuma volt. A mészárosok vagy a kézművesek, közülük is a bőrművesek – az állattenyésztőkkel fenntartott kapcsolatuk révén – lényeges szerepet játszottak a várossal és a piacokkal való összeköttetés fenntartásában. A királyi bíróság előtti ügyvédi meghatalmazás peres ügyekben, vagy a kiváltságok és garanciák kérelmezése esetén arra is lehetőséget adott a falusi elithez tartozó személyeknek, hogy határozottan lépjenek fel a földesurakkal szemben, miközben közösségüket képviselték.

Egyébiránt nehéz pontosan leírni ezt a falusi elitet. Tagjaira jellemző a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás képessége, melyet az anyagi jólét és a földhöz való kiváltságos hozzáférés alapozott meg. Helyzetüket erősítette az adózásban, a hitelezésben és a kereskedelemben való részvételük, az általuk elért különböző státuszszimbólumok (állatállomány, életmód, szórakozás), bizonyos előnevek használata, illetve az írott kultúrához

való hozzáférésük. Ezek a rétegek fennmaradásukat egyszerre alapozták horizontális és vertikális házassági stratégiákra a városi körökkel és a kisenemességgel. A falusi elit befolyása vagyonszerző képességében, valamint társadalmi és kulturális befolyásában nyilvánult meg. Tagjaik gyakran vállaltak közvetítő és kapcsolattartó szerepet a földesurak vagy a politikai hatóságok felé. Korántsem gazdálkodott mindegyikük: foglalkozhattak kereskedelmi és spekulatív tevékenységgel (legelők bérlésével, kereskedéssel), és űzhettek képzettséget igénylő foglalkozásokat is (pap, orvos, kézműves, jegyző). A kelet-provence-i Vésubie-völgy alapvetően kistenyésztői közegében nagy számban találhatók faipari vállalkozók, *laboratores*, kereskedők a falusi közösségek megbízottjai között. A házassági stratégiák, a közös eskütelek által biztosított rendszeres érintkezések, a kölcsönös biztosítékok, kölcsönök, a segítségnyújtás különböző egyéb formái a családok közt erős baráti hálózatok rendszerét alakították ki.

A provençe-i elit népes csoportját jelentik a törvény emberei. Számuk a 12. század végétől kezdődően kezdett el növekedni, köszönhetően az önkormányzati intézmények fejlődésének és a grófi igazgatás kiterjesztésének. A városok és a *castrumok* lakossága nagyszámú közjegyzőt igényelt, akik elsősorban a gróf, később a király és a helyi hatóságok, másodsorban bizonyos főurak, Venaissinben és környékén a pápa, vagy a császár felhatalmazásával tevékenykedtek. Számukat nehéz meghatározni, de nem ritkán több közjegyzőt is találunk egy-egy *castrum*ban és környékén. A helyi egyházak és a grófi hatalom adminisztrációjának felduzzadása kedvezett ennek a közegnek. Képzésük a helyi városi iskolák és egyetemek (Avignon, Aix, Orange) alapítása előtt a kisebb helyi iskolában, ritkábban a helyhatóságok által fenntartott *studiumok*ban (Manosque, Pertuis), de főként Provence-on kívüli intézményekben történt.

Az előbb itáliai, majd dél-franciaországi (Toulouse), végül provençe-i (Avignonban 1303-ban, Aixben 1409-ben alapított) egyetemeken végzett diplomások egyre nagyobb befolyásra szert tevő szakmai elitet alkottak. Nagy többségük jogász volt, akik minden, helyi közigazgatásban képviseltették magukat, de fő gyűjtőhelyük a Provence királyi kormányzatát és annak különböző szerveit befogadó Aix volt. A püspökök bírái között kánonjogászokat, míg a királyi adminisztrációban polgári jogászokat és mindkét jogból fokozatot szerzett személyeket egyaránt találunk. Az utóbbi területen a 13. század második felétől jelentek meg a polgári jog professzorai. E közegek azonban nem csak a közigazgatásban tevékenykedtek. Komoly szerepet játszottak jogi tanácsadóként a király, a városok és az egyházak által kötött egyezmények és szerződések előkészítésében. A *jurisperitusok* – csakúgy, mint a 12. század végétől a *magisterek* – olyan csoportot alkottak, amelyet nehéz elhelyezni az egyetemi fokozatok hierarchiájában, ám vitathatatlanul rendelkeztek valamilyen tudományos képzettséggel. E réteg ugyan nagy karriert futott be az Anjouk adminisztrációjában, ám vannak *jurisperitusok*, doktorok és professzorok egyaránt, akik, úgy tűnik, előnyben részesítették a vándoréletet, és pályájuk során különböző nagyurak szolgálatában működtek. A 13. században a földesuraknak, a grófi hatalomnak és az egyháznak rendszeresen szüksége volt a jogi tanácsokra, amelyért előszeretettel fordultak külföldi, gyakran Észak-Itáliából származó jogászokhoz. Utóbbiak esetében a hatalom birtokosaival és a vagyonosokkal való közvetlen kapcsolat tovább növelte

a tudásuk révén szerzett presztízst. Ennek a szakmai elitnek az összetételét még kevésbé ismerjük, de sokan közülük valószínűleg Provence-ban alapítottak családot, tisztviselők generációit adva a tartománynak (mint a piemonti Arduini család). Bár anyagi jólétük szintje nehezen ragadható meg, azt tapasztaljuk, hogy a jog és a jogi írásbeliség szakemberei mindvégig közel álltak a városi előkelőkhöz, és abba a körbe házasságok útján be is épültek. Aixben például, az Anjou királyok adminisztrációjával kapcsolatos tevékenységek révén a jogászai és az üzleti körök szorosan összekapcsolódtak egymással a 14. és 15. században. Ez a réteg jelentős vérfrissítésben részesült, amikor Itáliából sokan érkeztek sorra, köszönhetően a két Anjou-ház ottani jelenlétének. A 15. században a Francia Királyságból és Lotaringiából érkező szakembergárda nemcsak a tisztviselői réteget és a törvényembereit érintette, hanem az üzleti köröket is.

Az üzleti világban is egyfajta megújulás ment végbe, még ha ezt pontosan nem is tudjuk számszerűsíteni. A városi elitet vizsgálva Marseille-ben, majd a 14. században Avignonban azt tapasztaljuk, hogy az újonnan érkezett, vállalkozó szellemű úttörők főleg a posztókereskedelemből és hajózási ügyletekből gazdagodtak meg. A Montpellier vidékéről származó Manduelek három nemzedék alatt hajózási, kereskedelmi vállalkozókká váltak, és Marseille alsóvárosának előkelői közé kerültek a 13. században. A Quercyből érkezett Favas-k a posztó gyártására és távoli nagykereskedelmére specializálódtak, a bourgogne-i eredetű Forbinek üzletembereként kezdték, végül hivatalnokokká váltak a 15. században. A Palermók a Nápolyi Királyságból, más, kevésbé módos családok a Francia Királyságból érkeztek ide. A Marseille-t érintő bevándorlás megújította az elitet, még ha sok család nem is vert gyökeret a városban. Amikor azonban a 13. század végétől kezdve a pápai tized beszedési jogának átengedése érdekében hatalmas pénzüsségeket kellett átutalni az Anjou-udvar részére, a Spiniket és a Bardikat mozgósították. Noha rengeteg a dokumentált hitelügylet a kereskedők, illetve kikötői kézművesek körében – különösen nagyszámúak voltak köztük a fogyasztási célúak –, marseille-i vagy provence-i bank nem létezett. A Placentinek, az Astigianik, később a Toscanok korai megtelepedése nem tette szükségessé egy intézményes helyi pénzügyi rendszer kialakítását. A szakképzett vállalkozók, kereskedelmi közvetítők, ügynökök bevándorlása jól mutatta a marseille-i kikötő és tevékenységei vonzerejét, de egyben finanszírozási struktúráinak hiányosságait is.

Hasonló mértékű beáramlás történt az Ibériai-félsziget felől is, ahonnan a 12. századtól kezdve zsidók érkeztek, mint például a Tibbonidák Granadából. Tanult és tudós emberekről van szó, akik erősítették a marseille-i zsidó közösség szellemi kisugárzását, és hozzájárultak ahhoz, hogy megszilárduljanak a város kapcsolatai a Bejáától Valenciáig terjedő tengeri térséggel. A 15. században a nápolyi Anjouk meghátrálása a Durazzók, később az Aragóniaiak előtt azzal járt együtt, hogy számos család kelt útra a Regnumból Marseille-en keresztül. A főleg mezőgazdasági tevékenységekkel foglalkozó városokban, mint Aix és Arles, elsősorban az állattenyésztésbe fektettek be, felvásárolták és bérbe adták a vándorlegeltetésre használt földeket.

Nem szabad megfeledkeznünk a zsidó elitről, jóllehet korántsem szereztek olyan befolyást maguknak a királyság intézményeiben, mint az Aragóni Korona országaiban. A zsidók egyszerűen megmunkált vagy durva textilneműket, mezőgazdasági termékeket ér-

tékesítettek a módosabb parasztokból vagy *castrum*lovagokból álló ügyfélkörük számára, de emellett kézművességgel is foglalkoztak. E tevékenységekből adódóan kisebb fogyasztási hiteleket folyósítottak azoknak a zsidó hitelezőknek a révén, akiket bonyolult érdekszövetségi rendszer fűzött a náluk tőkét elhelyező, tekintélyes marseille-i keresztény családokhoz. A főként mezőgazdaságból élő első- vagy másodrendű városok zsidó elitje biztosított hitelt a termeléshez és a vetőmaghoz, a termés részletekben történő eladásához, illetve fogyasztási célra. Ezzel ugyan busás haszonra tettek szert, azonban a zsidó közösségeket erősen megadóztatta a királyi hatalom, miután az Anjou Károly uralkodása alatt bevezetett *tallia judeorum* rendszeressé vált. Ezek az adókötelezettségek, valamint a polgári és vallási közösségi élet hozták létre az *universitates judeorum* szervezetét, amelyben néhány jómódú család tett szert meghatározó szerepre. Néhányukat szoros kötelék fűzte az uralkodói adminisztrációhoz. Ott találjuk őket a királyi adóbérlők között, akik a helyi közbevételeket kezelték, a *baile*-eket a királyi birtokokon, de bérelték a falusi igazságszolgáltatást, a malmokat és a kemencéket, a piaci adókat és az úthasználati díjakat is, habár a legfontosabbak, a sópárlók és a füstadó (*fouage*) itáliai keresztény vállalkozók kezén voltak. A falvakban ezenkívül jelentős közvetítő szerepet töltöttek be a királyi tisztviselők és a lakosság között mint a kölcsönök folyósítói, így a *castrum* szintjén hozzájárultak az Anjou-kori kincstári gépezet működéséhez. Végül, a zsidók nagy számban voltak jelen a kereskedelmi tevékenységekben, egyes speciális képzettséget igénylő kézműves szakmákban (mint a marseille-i korallművesség), továbbá az orvosi foglalkozásokban (orvos és sebész, szülész), elsősorban a lakosságot látva el. A 15. század előtt nem találkoztunk zsidó orvosokkal az uralkodók és az udvar szolgálatában. Korlátozottsága ellenére tehát ez a társadalmi csoport nem csupán a zsidó közösségen belül alkotott elitet gazdasági hegemóniája és társadalmi presztízse révén, hanem a provence-i társadalmon belül is, a városi közösségekben és az egyes *castrum*okban a királyi hatalom helyi megjelenítőjeként.

Végül az elithez tartoztak a politikai és hűbéri hatalom tisztviselői és hivatalnokai, akik helyben, jórészt a hagyományos, jogi, városi és falusi elit köréből toborzódtak. A grófi, majd a királyi tisztviselők összetételét ma már meglehetősen jól ismerjük. Az 1309 és 1403 között Avignonban tartózkodó pápai udvar, valamint a 15. században a Venaissin Grófság pápai legációja körüli tisztviselők bemutatásától itt most eltekintünk. Ez a réteg nem sajátosan provence-i, bemutatása pedig részben a magasabb szintű egyházi kormányzat tárgyalásához tartozik.

A *baile*-ek meglévő hálózatára támaszkodva, amely a provence-i grófok katalán dinasztíja alatt, a 12. század végén kezdett kiépülni, az Anjou uralkodók olyan adminisztratív apparátust alakítottak ki, amely hálózati sűrűségét tekintve impozáns, létszámára nézve azonban meglehetősen szerény volt. Helyi szinten a *baile*-k és *viguier*-k udvarai egyenként néhány tucat embert foglalkoztattak. A tartomány igazgatását a körzeti vezető, a *baile* vagy *viguier*, olykor ezek helyettesei, egy vagy ritkán két bíró, kivételes esetben fellebbviteli bírók (Marseille), egy pénztárnok és néha egy pénztárnokhelyettes, jegyzők és írások, egy hóhér, őrök, a testőrség és az egyes erődök kisebb helyőrségének tisztjei, a királyi erődök néhány kápolnájának (például Forqualquier, Nizza, Barjols) káplánjai biz-

tosították. Ez a személyzet azonban korántsem tartozott teljes egészében a társadalmi elithez. A kerületek vezetői az esetek nagy többségében nemesek voltak, és csak részben kerültek ki a provençe-iak közül, de ugyanígy találunk soraikban a Regnumból származó személyeket, különösen piemontiakat és lombardokat. A bírók egyetemi fokozattal rendelkeztek, és némelyikük nemesi születésű volt. A pénztárnokok nagyrészt a jegyzők köréből kerülhettek ki. A várakban szolgálók jobbára a kis- és középnemességből származtak.

E jól megfizetett tisztviselői karhoz csatlakozott a királyi birtokok és adók bérlőinek népes csoportja. Kis és közepes *castrum*nemesség, jogászok, külföldiek alkották e társaságot, de találunk közöttük néhány helyi zsidót is. A királyi adók árverésen történő megvásárlása jelentékeny jövedelemforrást jelentett, de egyben társadalmi befolyást is biztosított a bérlő számára. Így alakult ki az adóbérlőknek az adminisztratív elittel való szoros kapcsolata. Egyesek közülük párhuzamosan tisztviselői hivatalt is viseltek, mások, főleg a toszkánok, valódi vállalkozásokat építettek az adóbérlésre, különösen a sóadóra és a sóbányákra, illetve a füstadó (*fouage*, *focacia*) eseti beszédésére.

A 14. századi Provence-ban egy másik döntéshozói központ és politikai vitafórum is kialakulóban volt: a rendi gyűlés. Habár megerősítette a provençe-i előkelők szerepét, akik az 1360-as évektől a grófságok és adórendszerük védelméért szálltak síkra, ez a mozgalom a létező elitekre támaszkodott. Az új politikai közeg középpontját a főnemesség, a helyi előkelők, a magas rangú tisztviselők és kisebb mértékben a főpapság (püspökök, apátok, székes- vagy társaskáptalanok egyes prépostjai) alkották. Működését mély ellentétek és vetélkedések feszítették, és ezek tovább erősödtek az I. Johanna uralkodásának végén és a második Anjou-ház első éveit alatti polgárháborúk idején. Sajátos gyakorlat jellemezte, amelyben a szó és a vita meghatározó szerepet játszott, és amely tovább élte a helyi elitek politikai kultúráját.

Provence-ban az elit két fő súlypont felé vonzódott: az egyik volt a kereskedelem, a spekulációs tevékenység, a pénz világa, falun és városban, a másik a királyi hatalom, amely egyrészt ösztönözte a szolgáltatásokat, a közvetítői tevékenységeket és a képzést, másrészt amelynek az adói királyi szolgálatait, tisztviselőket, bérlőket, különböző közvetítőket tartottak el. Ezek az elitek a politikai eseményekkel és a kereskedelemmel kapcsolatos migrációs folyamatok révén időről időre megújultak. A városi előkelők megtalálták számításukat akár a jogi vagy a hivatali pályán, akár az üzleti életben. Vidéken egy sokszínű elit jött létre és szerzett magának vezető pozíciót a földpiacon. Mindezek sokféle módon és ezer szállal kapcsolódtak az Anjouk államapparátusának fejlődéséhez, adórendszeréhez, és valódi társadalmi bázist jelentettek a dinasztia provençe-i uralmához. Az Anjou-monarchia – legalábbis a 14. század közepéig – kétségkívül annak köszönhetette felemelkedését és viszonylagos stabilitását, hogy szoros kapcsolatot ápolt az adminisztratív elittel, a jogi szakemberekkel, a gazdasági és kereskedelmi elittel, a helyi előkelőkkel és a püspöki városok papságával.

Fordította: Illyés Boglárka

Felhasznált irodalom

- Aurell Martin, *Une famille de la noblesse provençale au Moyen Âge : les Porcelet*, Avignon, 1986.
- Baratier Édouard, « Le notaire Jean Barral marchand de Riez au début du XVe siècle », dans *Provence historique*, t. 7, 1957, p. 254-274.
- Bonnaud Jean-Luc, *Un État en Provence. Les officiers locaux du comte de Provence au XIVe siècle (1309-1382)*, Rennes, 2007.
- Boyer Jean-Paul, *Hommes et communautés du haut pays niçois médiéval. La Vésubie (XIIIe-XVe siècles)*, Nice, 1990.
- Coulet Noël, « Fermiers et maîtres rationaux. Documents inédits sur la gabelle de Nice, 1371-1372 », dans *Provence historique*, t. 37, 1987, p. 450-456.
- Coulet N., « Les confréries du Saint-Esprit en Provence : pour une enquête », dans *Mélanges Mandrou*, Paris, 1985, p. 205-217.
- Coulet N., « Les juristes dans les villes de la Provence médiévale », dans *Les sociétés urbaines en France méridionale et en péninsule ibérique au Moyen Âge*, Paris, 1991, p. 311-327.
- Coulet N., « Les Villages provençaux, la quête et le cadastre », dans J. Drendel (dir.), *La société rurale et les institutions gouvernementale au Moyen Âge*, Montréal, 1995, p. 117-119.
- Coulet N., *Aix-en Provence : espace et relations d'une capitale (milieu XIVe s. - milieu XVe s.)*, Aix-en-Provence, 1988.
- Coulet N., L. Stouff, « Les institutions communales dans les villages de Provence au bas Moyen Âge », dans *Études rurales : pouvoir et patrimoine au village*, 1976, p. 67-81.
- Coulet N., L. Stouff, *Le Village de Provence au bas Moyen Âge*, Aix-en-Provence, 1987.
- Courtemanche A., « Une strate mince et influente : les médecins juifs aixois à la fin du XVe siècle », dans J.-L. Miège (dir.), *Minorités : techniques et métiers, actes de la table ronde du Groupement d'intérêt Scientifique Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne, octobre 1978*, Aix-en-Provence, p. 105-115.
- Courtemanche Andrée, *La richesse des femmes. Patrimoine et gestion à Manosque au XIVe siècle*, Paris, 1993.
- Denjean Claude, Sibon Juliette, « Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. Étude comparée des juifs de Marseille, de Catalogne et de Majorque au bas Moyen Âge », dans *Histoire urbaine*, t. 32, 2011-3, p. 73-100.
- Drendel John, « Gens d'Église et crédit dans la vallée de Trets au XIVe siècle », dans *Provence historique*, t. 54, 1994, p. 77-88.
- Drendel J., « Jews, Villagers and the Count in Haute Provence : Marginality and Mediation », dans *Provence historique*, t. 49, 1999, p. 222-226.
- Drendel J., « Le marché de la terre dans la haute vallée de l'Arc », dans L. Feller, C. Wickham (dir.), *Le marché de la terre au Moyen Âge*, Rome, 2005, p. 429-444.
- Drendel J., « Les élites politiques au village en Provence médiévale », dans *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, t. 124-2, 2012, p. 521-529.
- Drendel J., « Notarial Practice in Rural Provence in the Early Fourteenth Century », dans K. Reyerson, J. Drendel (dir.), *Urban and Rural Communities in Medieval Languedoc, Southern France, and Provence*, Boston-Leyde-Cologne, 1998, p. 209-238.
- Drendel J., « The Institutions of Village Government in Later Medieval Provence and the Origins of the Council of Trets », dans *Historical Reflections/Réflexions historique*, t. 9, 1993, p. 249-266.

- Drendel J., « Villages and Local Institutions in the Upper Arc Valley of Provence, 1050-1350 », dans *La société rurale et les institutions gouvernementales au Moyen Âge*, Montréal, 1995, p. 187-205.
- Drendel J., K. Reyerson (dir.), *Urban and Rural Communities in Medieval France (Provence & Languedoc)*, Leiden-Boston-Cologne, 1999.
- Drendel, J., « Les stratégies de mariage dans la Provence rurale au XIVe siècle », dans R. Delort, C. Gauvard, P. Boglioni (dir.), *Le petit peuple dans la société de l'Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalités*, Paris, 2002, p. 265-281.
- Duby Georges, « La seigneurie et l'économie paysanne. Alpes du Sud, 1338 », dans *Études rurales*, t. 2, 1961, p. 5-36.
- Giordanengo Gérard, « Le élites internazionali in area provenzale: artisti, mercanti, uomini di legge », dans M. Del Treppo (dir.), *Sistema di rapporti ed élites economiche in Europa (secoli XII-XVII)*, Naples, 1994, p. 179-198.
- Hayez Jérôme, « La gestion d'une relation épistolaire dans les milieux d'affaires toscans à la fin du Moyen Âge », dans *La circulation des nouvelles au Moyen Âge. Actes du 24e congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Avignon, 1993, Paris, 1994, p. 63-84.
- Hayez J., « Pratiques et discours de marchands migrants. Les Toscans d'Avignon aux XIVe et XVe siècles », dans C. Quartier, R. Chilà, N. Pluchot (dir.), *Arriver en ville. Les migrants en milieu urbain au Moyen Âge*, Paris, 2013, p. 225-241.
- Hébert Michel, « Aspects de la culture politique en Provence au xive siècle », dans *Cahiers de Fanjeaux*, t. 35, Église et culture en France méridionale (xiie-xive s.), Toulouse, 2000, p. 475-496.
- Hébert M., « L'élection des chevaliers : un épisode de recrutement militaire en Provence au XIIIe siècle », dans *Cahier des études anciennes*, 1983, p. 81-102.
- Hébert M., « Le système fiscal des villes de Provence (xive-xve siècles) », dans D. Menjot, M. Sánchez Martínez (dir.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge*, t. 2, *Les systèmes fiscaux*, Toulouse, 1999, p. 57-81.
- Hébert M., « Les étrangers à Manosque aux xiiie et xive siècles : intégration ou exclusion ? », dans *Forestieri e stranieri nelle città basso-medievali, Firenze*, 1988, p. 97-114 [Atti del seminario internazionale di Studio, Bagno a Ripoli (Firenze), 4-8 giugno 1984].
- Hébert M., « Les mutations foncières et l'évolution sociale en Haute-Provence à la fin du XIIIe siècle », dans *Provence historique*, t. 37, 1987, p. 421-437.
- Hébert M., « Travail et vie urbaine : Manosque à la fin du Moyen Âge », dans *Cl. DOLAN (dir.), Travail et travailleurs en Europe au Moyen Âge et au début des Temps modernes*, Toronto, 1991, p. 147-173.
- Larochelle L., « L'intégration des étrangers au sein de l'oligarchie d'Aix-en-Provence (1400-1535) », dans *Les sociétés urbaines en France méridionale et en péninsule ibérique au Moyen Âge*, Paris, 1991, p. 339-348.
- Larochelle Lucie, *Boni, probi et sufficientes. Pouvoir et notabilité à Aix-en-Provence entre 1400 et 1535*, doctorat d'Histoire, Université d'Aix-Marseille I, 2002 (dactylographié).
- Mazel Florian, *La noblesse et l'Église en Provence, fin X^e-début XIVe siècle. L'exemple des familles d'Agoult-Simiane, de Baux et de Marseille*, Paris, 2002.
- Menant François, Jessenne Jean-Pierre (dir.), *Les élites rurales dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXVIIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran*, 9, 10, 11 septembre 2005, Toulouse, 2007.

- Menkès Fred, « Une communauté juive en Provence au XIVe siècle. Étude d'un groupe social », *Le Moyen Âge*, t. 24-4, 1977, p. 277-303, 417-450.
- Mery O., « Évolution des fortunes et mobilité sociale à Reillanne en Haute-Provence (fin XIVe-début XVe siècle) », dans *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, t. 124-2, 2012, p. 445-460.
- Michaud Francine, « Apprentissage et salariat à Marseille avant la peste noire », dans *Revue historique*, t. 291, 1994, p. 3-36.
- Michaud Fr., « L'évolution de la condition paysanne en Provence centrale : quelques réflexions sur les hommes regis à Aups aux XIIIe et XIVe siècles », dans *Provence historique*, t. 58, 2008, p. 71-92.
- Michaud Fr., « Mobilité sociale, patrimoine et endettement chez les notaires marseillais à la fin du XIIIe siècle », dans *Terre de rencontre du notariat. Provence, Corse, Piémont. Actes du colloque international*, Nice, 1991, p. 21-24
- Paul Richard, *Les élites rurales dans la région de Manosque au début du XIVe siècle : le registre du notaire Pierre Gibosi*, Mémoire de maîtrise, Université du Québec à Montréal, 2012 (dactylographié).
- Pécout Thierry, « Docteurs et professeurs de droit civil parmi les grands officiers de Provence angevine, 1246-1343 », dans J.-M. Matz, I. Mathieu (dir.), *Parcours universitaires et formations intellectuelles des officiers angevins (19-21 novembre 2015, Université d'Angers)*, Rome, 2019.
- Pécout Th., « Domaine, prélèvement comtal, monnaie et stratification sociale dans la baillie de Moustiers (années 1320-1340) », dans M. Bourin, Fr. Menant, L. To Figueras (dir.), *Dynamiques du monde rural dans la conjoncture de 1300*, Rome, 2014, p. 605-636.
- Pécout Th., « Pro evidenti utilitate curie reginalis. La ferme des droits royaux dans la Provence angevine (XIIIe-XIVe siècle) : une méthode de gouvernement », S. Morelli (dir.), *Periferie finanziarie angioine. Istituzioni e pratiche di governo su territori compositi (sec. XIII-XV)*, Rome, 2018, p. 141-161.
- Pécout Th., *Ultima ratio. Vers un État de raison. L'épiscopat, les chanoines et le pouvoir des années 1230 au début du XIVe siècle (provinces ecclésiastiques d'Arles, Aix et Embrun)*, Mémoire d'Habilitation à diriger les recherches, Université de Paris I, 2011 (dactylographié).
- Poppe Danuta, *Économie et société d'un bourg provençal au XIVe siècle : Reillanne en Haute-Provence*, Wrocław, 1980.
- Shatzmiller Joseph, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Âge (1241-1329)*, Paris-La Haye, 1973.
- Shatzmiller J., *Shylock revu et corrigé. Les juifs, les chrétiens et le prêt d'argent dans la société médiévale*, Paris, 2000 (trad. Berkeley 1990).
- Sibon Juliette, « Bondavin revisité. Le prêteur juif de Marseille Bondavin de Draguignan (ca. 1285-1361), suite et fin », dans *Le Moyen Âge*, t. 118, 2013, p. 641-659.
- Sibon J., « Le crédit et l'entreprise des juifs à Marseille après la Peste noire (1348) », dans *Entreprises et histoire*, t. 52, 2008, p. 27-35.
- Sibon J., *Les Juifs de Marseille au XIVe siècle*, Paris, 2011.
- Smail Daniel Lord, « Faction and Feud in Fourteenth-Century Marseille », dans J. Büchert Netterstrøm, B. Poulsen (dir.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, Aarhus, 2007, p. 113-132.
- Smail D., « La topographie socio-professionnelle de Marseille au XIVe siècle », dans *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque de Marseille 1999*, Aix-en-Provence, 2001, p. 307-316.

- Smail D., « Marseille et ses habitants au XIVe siècle », dans Th. Pécout (dir.), *Marseille au Moyen Âge, entre Provence et Méditerranée. Les horizons d'une ville portuaire*, Méolans-Revel, 2009, p. 247-258.
- Smail D., « The General Taille of Marseille, 1360-1361 : a Social and Demographic Study », dans *Provence historique*, t. 49, 1999, p. 473-485.
- Smail D., *Imaginary Cartographies : Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca, 1999
- Stouff Louis, « Activités et professions dans une communauté juive de Provence au Bas Moyen Âge : la juiverie d'Arles (1400-1450) », dans J.-L. Miège (dir.), *Minorités : techniques et métiers, actes de la table ronde du Groupement d'intérêt Scientifique Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne, octobre 1978*, Aix-en-Provence, p. 57-77.
- Stouff L., *Arles à la fin du Moyen Âge*, Aix-en-Provence, 1986.
- Venturini Alain, « La gabelle du sel des comtes de Provence. État de la question », dans J.-C. Hocquet (dir.), *Le roi, le marchand et le sel*, Lille, 1987, p. 105-116.
- Verdon Laure, *La voix des dominés : communautés et seigneurie en Provence au bas Moyen Âge*, Rennes, 2012.
- Wernham Monique, *La communauté juive de Salon-de-Provence d'après les actes notariés (1391-1435)*, Toronto, 1987.